

на топосі "перевернутого світу", авторка піднімає широку джерельну базу, аналізує культурну й наративну поліфонічність роману "Вогнем і мечем".

Кола наукових інтересів Юлії Федець — сучасна чеська література. Кандидатська дисертація дослідниці присвячена проблемам літератури так званих "кінцевих парадоксів". До цієї сфери належить і творчість без перебільшення культової постаті в історії чеської культури — Богуміла Грабала — продовжувача літературних традицій Я. Гашека й Ф. Кафки. Гротеск, пародія, пастіш і навіть чорний гумор; "карнавальне начало" та суцільний автобіографізм, до того ж візії, породжені чи то великою кількістю алкоголю в крові, чи то неймовірно "оголеним" сприйняттям дійсності — все це — проза Грабала, де що шизофренічна але правдива. Такі ж і його герої — на перший погляд, занадто дивні, інколи — розумово неповноцінні, але справжні...

Завідувач кафедри полоністики, проф. Р.Радишевський

Тетяна Чужа

ТОПОС "ПЕРЕВЕРНУТОГО СВІТУ" В РОМАНІ Г.СЕНКЕВИЧА "ВОГНЕМ І МЕЧЕМ"

Старопольська проза виступає однією зі сторін у міжсистемному діалозі, що відбувається на рівні структури тексту "Вогнем і мечем" у процесі стилізації. У романі присутні дві системи: актуальна і архаїчна — зображаюча і зображувана. "Сарматське бароко" функціонує як художньо активізована семантична система традиції.

Проблема присутності архаїчної традиції у творі Г.Сенкевича "Вогнем і мечем" розв'язувалася дослідниками, з одного боку, на рівні текст — текст (наприклад, при аналізі джерельної основи образу історії, його фактографічного скелету, прототипів ситуацій і героїв, ролі окремих джерел чи їхніх груп), а з другого боку, як текст — система, до того ж, як літературної природи (бароковий, романтичний, імпресіоністичний (?) стилі), так і психологічної, соціальної тощо (норми поведінки і звичаї, ієрархія цінностей, світогляд, уявлення та ментальність шляхетського середовища, реалії доби, історична правда).

Дослідження такого явища, як інтертекстуальність роману, вимагає аналізу присутньої у ньому мовної чи вираженої в мові структуралізуючої системи творення текстів через вивчення її окремих елементів у зв'язку та взаємодії з іншими, а також їхнього впливу на роман у цілому. Такими структурно-змістовими одиницями старопольської традиції, відображеними у творі, є, зокрема, топоси.

До найбільш репрезентативних із них належить образ "перевернутого світу".

Поміж рядків більшості творів XVII ст. відлунюють властиві тій епосі стереотипи сприйняття воєн і соціальних катаклізмів взагалі. Світові, де нормативний порядок обернувся на свою протилежність, мали відповідати прикмети "кінця часів" — нелюдські злочини, святотатство, моторошні візії повальної загибелі, незвичайні покарання, нечувані пропорції "наших" і ворогів тощо. Тобто, людина була внутрішньо готова вірити будь-яким чуткам про такі речі, а також мала про запас досить розлогий арсенал мандрівних топосів, аби барвисто описувати ці "страшилки" чи переповідати їх як нібито достеменні новини¹.

¹ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. // Критика. — 2002. — С. 189.

Основним формальним стилістичним принципом створення топосу "перевернутого світу" є нагромадження неймовірних речей (*ad vana, impossibilia*). Найдавніші (античні) його прояви — мотив зміни ролей, критика сучасної епохи, її звинувачення, нарікання на занепад колишніх чеснот. Тепер кожен повинен бути готовим до всього, бо повністю перевернувся життєвий порядок. Приблизно в такому вигляді з незначними модифікаціями топос пережив у європейських літературах період середньовіччя і був успадкований бароко.²

Він виявився дуже зручним при описі польсько-козацької війни. Адже "війна розламала усталений порядок життя ударом гострим і неочікуваним".³ Відчуття неймовірності та раптовості подій так само, як у авторів мемуарів, листів і щоденників, зафіксовано й оповідачем роману⁴. Неймовірність подій передано в рефлексіях сучасників як відчуття переміни звичного порядку на свою протилежність — "перевертання світу". Це зафіксовано у пам'ятках тих часів на кількох рівнях — соціальному, символічному та містичному. Ця війна — несподівана і безбожна через участь у ній татар, з погляду багатьох авторів, — бачилася в категоріях небувалої й чи не апокаліптичної візії. Такій війні, звісно ж, мали передувати *знамення*, тож у творах художньої літератури та писемності тих часів не бракує описів дивних явищ, комет, знаків "на небі і на землі" тощо, як і посиленої уваги до старозаповітних пророцтв, в яких шукали провіщення цих страшних подій. Фіксує їх і чимала група матеріалів, віднесених дослідниками до джерел роману "Вознем і мечем". Уже в перших реченнях твору оповідач знайомить читача з поглядами "сучасних хроністів" і наводить різноманітні факти природних аномалій 1647 року (нашестья сарани, затемнення сонця, зображення могили і вогняного хреста на небі, надзвичайно тепла зима і т.д.), які провіщували наближення бурхливих подій. Основними джерелами написання цього уривку були для Г.Сенкевича твори Йоахіма Єрліча, Альбрехта Радзивілла, Самуеля Твардовського і Натана Ганновера.

Протиприродні, аномальні явища як передвісники ще незвичайніших і часто драматичних змін традиційного ходу життя, використані письменником для світоглядної характеристики збірних образів авторів хронік і селян [309]. За таким же принципом очікування Божої кари, як здійснення апокаліптичних пророцтв висловлює і Вишневецький [333]. Досить красномовно представлена картина перевертання соціально-політичного ладу в Речі Посполитій, зневага державної величі, церкви та шляхетського панування, а також приниження королівської гідності переговорами із повсталими [372]. Отже, постать Яреми Вишневецького на сторінках роману багато в чому базується на топічних схемах, зокрема, в його вуста вкладено досить поширену у ті часи думку про наближення страшного суду як кари за гріхи шляхти, за втрату колишньої слави та добродія. Мотив аналізу причин національної катастрофи був актуальним і для сучасників Г.Сенкевича, занепокоєних тривалою втратою незалежності Польщі та поразками національно-визвольних повстань.

Наступним елементом барокового походження романної імплікації топосу є перевертання соціальної драбини. Нагорі цієї нової вертикалі Хмельницький: "...Одягнений у червоне, він сидів на білому коні і підпирався під бік позолоченою булавою, поглядав гордо, як король... Річ Посполита лежала в поросі та крові під ногами козака" [216]. Ця метафора, щоправда більш тілесно акцентована, у схожому контексті функціонувала і в бароковому дискурсі. Богдан

² Curtius E.R. *Literatura europejska i iaciscie redniowiecze* — Kraków, 1997. — S. 103–107.

³ Яковенко Н. Паралельний світ. — С. 209.

⁴ H.Sienkiewicz. *Ogniem i mieczem*. — Warszawa, 1998. — Т. 1. — S. 218. Далі, посилаючись на це видання, сторінку зазначаємо в тексті.

Хмельницький каже королівським комісарам на переговорах у Переяславі в лютому 1649 р.: *"Nauczę was wsiech Lachyw dohory nogamy, i podepczu tak, iе bkdziecie pod mojemi nohami"*⁵. *"Pierwiej jkzyki ludzkie w tyj sik obrуcу, niżeli Lachowie nad nami będą rapować"*.⁶ Через тілесний образ зміни звичної соціальної структури передає перебіг подій і львівський громадянин Бартоломей Зиморович: *"Nasi wiaśni pajmcyi, smrodliwi gnojkwowie, Nam rapom swym usiedli na giowie"*.⁷

Відхилення від традиційної соціальної структури сприймаються стилізованим оповідачем-очевидцем у контексті загальної картини катаклізмів, як один із її вагомих елементів [218,226]. Програма соціальних перетворень прозвучала в романі із вуст Хмельницького і зводилася в основному до помсти панству та повалення шляхетського панування в Україні, що збігається із прагненнями, висловленими селянством — *"щоб не було панів"*. Скетуський у дискусії з гетьманом засуджує спроби повстанців змінити соціальний лад [176]. Спроба перевертання соціальної драбини усвідомлювалося і стилізованим оповідачем-свідком, і Скетуським як катастрофа, нечувано зухвалий замах на встановлені Богом і королем державу та право, на суспільно усталені поняття шляхетської честі, служіння вітчизні.

При осмисленні подій Хмельниччини авторами барокового дискурсу в категоріях *"перевернутого світу"* дещо символічного значення набув мотив переміни семіотики коштовних речей, які нібито втратили звичну вартість в умовах війни. Він має біблійне походження і використовувався як метафора граничної фази нещастя. Такі епізоди є, зокрема, у хроніці Натана Ганновера, один із яких відсилає читача безпосередньо до пророцтв Єзекіїля: *"Своє сребро и золото вы побросаете на улицах и перекрестках"*.⁸

Пилявецька катастрофа (осінь 1648 року), коли коронне військо рятувалося втечею від загонів Хмельницького, у творах сучасників незмінно вкладалася в таку схему: головні сили Речі Посполитої спіткала божа кара за надмірну розкіш, амбіції, недосвідченість військового керівництва, внутрішню незгоду у польському таборі, неприпустимі у відповідальному поході ⁹.

Нечуваним для сучасників явищем було те, що ворог не цінував здобутих коштовностей, ставився до них мало не по-варварськи¹⁰. На Скетуського ситуація в таборі противника після Пилявецької битви справила враження *"зеєни"*, одним із елементів якої й була відсутність належної поваги до матеріальних цінностей [227]. Свідком схожої ситуації після Корсунської битви став Жендзян, для якого, проте, вона означала тільки можливість швидко збагатитися [424]. Цими двома епізодами роману, зрештою, мотив знецінення коштовностей у *"перевернутому світі"* вичерпується. Таким чином, цей аспект топічної ситуації представлений з двох світоглядних перспектив: есхатологічної візії шляхтича-патріота та підприємливого підходу типового вояки-найманця, для якого війна служила засобом збагачення.

⁵ *Jakuba Michaiowskiego. ... księga pamiętnicza / Wyd Antoni Zygmunt Hecel. — Kraków, 1864. — S. 374.*

⁶ *Jakuba Michaiowskiego. ... księga pamiętnicza / Wyd Antoni Zygmunt Hecel. — Kraków, 1864. — S. 389.* (інформація з листа Лукаша Мясковського від 23 IV 1649).

⁷ *Zimorowic B. Sielanki nowe ruskie ryńnym stanom dla zabawy / Wyd. K.J.Turowski. — Przemył, 1857. — S. 73.*

⁸ *Еврейские хроники столетия (Эпоха "хмельничины") // Исследование, перевод и комментарии С.Я.Борового. — Москва; Иерусалим, 1997. — С. 108.*

⁹ *Раміктнікі Самуела і Богусіава Казіміерца Масквічэў. — Вроціав, 1961. — 334 с. — S. 259. Nowiny z pogromu wojska polskiego pod Piawcami // Nowiny o Chmielnickim. Fortelna i przemylna zdrada Chmielnickiego pryncypaia, rebelizanta starszego Kozakow zaporoskich koronie polskiej..., "Biblioteka Naukowego Zakładu Imienia Ossoliczkich" 1847 [we Lwowie]. — T. 2. — S. 328.*

¹⁰ Цит. за: *Яковенко Н. Паралельний світ. — С. 213.*

Ірраціонально-жорстока поведінка, як стверджує автор роману, притаманна здебільшого війську Хмельницького, оповідач пояснює це "голодом крові та вбивств", "звірячою природою" народу. На сторінках роману описано випадки, зокрема, винищення Кривоносом десяти тисяч населення Полонного, яке складалося винятково з "русинів", за підозрою у зраді; спалення людьми свого власного села, "щоб не було куди повертатися" від Хмельницького, підпал лісів козаками під час погоні за військом Вишневецького тощо. Це свідчить про доволі достеменну стилізацію світогляду оповідача під рядового польського обивателя, який сприймав мету війни як тотальне винищення всього, що асоціювалося з образом ворога. Лукаш М'ясковський у своєму листі (опублікованому в збірнику документів *Jakuba Michajowskiego ... księga pamiętnicza*; широке його використання у романі доведено дослідниками) наводить панічні чутки про нібито сказану Богданом Хмельницьким фразу: "Ja chcę wszystkich wygubić, iiby ani jednego Lacha na świecie nie było"¹¹. На сторінках роману зображено вже реалізацію цього наміру зі збереженням тієї ж мартирологічної стилістики [212].

В українських джерелах мотив тотального знищення ворога відлунює в містичній метафорі "очищеної землі": насильства заради ідилії, обіцяної Богом після покарання та очищення людей від гріхів¹². У романі "Вогнем і мечем" відсутнє таке заглиблення в мотиви й причини польсько-українського протистояння, що дає підстави деяким дослідникам говорити про грубе спотворення історичної дійсності (В.Антонович)¹³, "образ історії, в головних рисах негативний, абсолютно їй протилежний" (Б.Прус)¹⁴, "відступництво від реалізму" (І.Франко)¹⁵, "зоологічний націоналізм" (Г.Вервес)¹⁶, зображення козацько-селянської маси як темного і кровожерливого збіговиська (Г.Грабович)¹⁷. Картина, представлена Г.Сенкевичем, справді далека від історичної об'єктивності, навіть якщо виходити тільки з польсько-українського барокового дискурсу другої половини XVII століття. Це зумовлено тим, що в романі домінує оповідач-очевидець із ментальністю представника середньої шляхти, військового, типу Паска, Єрліча, Маскевича; оповідь стилізована здебільшого під старопольську хроніку чи щоденник, в основі ж багатьох їхніх повідомлень, як відомо, лежить літературний канон, прецедент Святого Письма чи мандрівний топос, внаслідок чого достеменність цих джерел стає, м'яко кажучи, сумнівною¹⁸. Тому обстоювання "історичної достеменності" представленого Г.Сенкевичем образу деякими польськими дослідниками на основі того, що письменник стилізував світогляд оповідача під польського шляхтича описуваної епохи, видається мало обґрунтованим¹⁹.

¹¹ *Jakuba Michajowskiego. ... księga pamiętnicza* / Wyd. Antoni Zygmunt Hecel. – Kraków, 1864. – S. 74–75.

¹² *Яковенко Н.* Паралельний світ. – С. 215.

¹³ *Антонович В.* Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме // Киевская старина. – 1985. – № 5.

¹⁴ *Prus B.* "Ogniem i mieczem" – powieź z lat dawnych Henryka Sienkiewicza // "Trylogia" Henryka Sienkiewicza. Studia, szkice, polemiki. – Warszawa, 1962. – S. 52–67.

¹⁵ *Франко І.* Твори. – Т. XVIII. – К., 1981. – С. 154.

¹⁶ *Вервес Г.Д.* Іван Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин. – К., 1957. – С. 324.

¹⁷ *Grabowicz G.G.* Ukraina // Słownik literatury polskiej XIX wieku. – Warszawa, 1986. – S. 981.

¹⁸ *Яковенко Н.* Паралельний світ. – С. 217.

¹⁹ *Ївіковський Р.* Powstanie Chmielnickiego w Ogniem i mieczem Henryka Sienkiewicza, w Radzie Perejasjowskiej Natana Rybaka i w publicystyce Pawia Jasienicy // Stosunki kulturowo-literackie polsko-wschodniosłowiańskie. – S. 342–343.

Щоправда польські жовніри навіть у перевернутому на сторінках джерел світі діють за неписаними “правилами” насильства. Вони садять полонених на палю: цей вид страти фіксується у військовому побуті Речі Посполитої із другої половини XVI ст., традиційно служачи покаранням за зраду під час бойових дій або за шпигунство. Я.Вишневецький у романі Г.Сенкевича також обґрунтовує страту козацьких посланців зрадою та необхідністю захистити гідність Речі Посполитої [197].

Так само справедливим гнівом, а також метою придушення бунту виправдовує оповідач жорстокість загонів Вишневецького: *“było to bowiem gniazdo najzaciętszych rezunów”* [346]. До черні застосовувалися й інші види покарань: *“Siedmuset jeccyw powieszono, dwustu wbito na pale. Mywiono o wierceniu oczu ńwidrami, o paleniu na wolnym ogniu”* [346].

У козаків, як зазначають історики, знаковим різновидом покарання було потоплення. Найімовірніше, за такою стратою стояло уявлення про “нечисту” смерть, яка прокладає жертві пряму дорогу до пекла, внаслідок чого земля “очищається”. Заглоба і Гелена на переправі через Дніпро спостерігають картину потоплення єврейських родин [303]. У цьому епізоді потопленням знищується не збройний противник, а знакові постаті носіїв іншої віри; оповідач цього факту не пояснює й не коментує, але з контексту видно, що причина розправи — це паталогічна схильність до насильства, всюдозволеність і пияцтво.

На сторінках роману козаки винищують невинних і беззбройних усіма можливими засобами, *“допускаються найдикішої жорстокості”*, упиваються кров'ю та вбивствами. Цей мотив широко представлено у джерелах, він має старозаповітне походження. Його основу, найімовірніше, становлять Мойсеєві закони про чотири види страти. Достатню поживу для розширеного тлумачення незвичних видів смертей постачали також книги пророцтв та життя ранньохристиянських мучеників, а також ікони та фрески із зображенням Страшного суду. Саме вони можуть бути джерелами вочевидь фантастичних оповідей про пиляння (а не рубання) голів, здирання шкіри, варіння дітей у казанах тощо. На їхній основі Сенкевич побудував кілька моторошних сцен роману [223,228].

В українця, який не знає джерельного контексту подій, роман, найімовірніше, викличе лише відразу і нерозуміння. Історика В.Антоновича, наприклад, обурило те, що в романі повстанці тільки грабують і вбивають, палять міста і села, нищать посіви й сади. Він вважає такий образ позбавленим сенсу, адже не зовсім відомо, кого вони вбивали і грабували, якщо весь український народ підтримав Хмельницького; навіщо палили міста і села, в яких самі ж і жили; навіщо нищили збіжжя, якщо самим доводилося жититися корою дерев?²⁰

Цей образ справді був позбавлений раціонального пояснення для очевидців подій. Перевертання з ніг на голову життєвого порядку, можливо, до певної міри сформувало таку картину на сторінках їхніх спогадів, яка потім майстерно була відтворена письменником. Таким чином, для сприйняття роману в українському середовищі усвідомлення міжтекстових і міжстильових зв'язків у межах структури твору набуває значеннєвої релевантності. Факт актуалізації інтертекстуальних зв'язків під час читання суттєво впливає на його значеннєве навантаження: без знання джерельного контексту він для українця залишиться, у найкращому разі, прикрит непорозумінням, помилкою великого митця.

²⁰ Антонович В. Польско-русские отношения XVII в. в современной польской приазме // Киевская старина. — 1985. — № 5.